

погодження з діючою єпархією УПЦ МП, її кліром, віруючими, не кажучи вже про врахування думки громадськості. Зрозуміло, що це зроблено з метою посилення впливу церкви на населення.

Актуальною проблемою є забезпечення релігійних організацій культовими будівлями. На жаль, деякі звернення щодо передачі колишніх культових споруд некоректні, спотворюють реальні факти, не відповідають духу християнського віровчення, викликають сумнів щодо прагнення утверджувати духовність і це при тому, що ці заявники мають можливість задовольняти свої релігійні потреби, мають місце для моління.

Я вірю в духовне пробудження нашого народу, який має великий духовний потенціал, бо ж поступово приходить усвідомлення того, що будувати державу – це, передусім, виховувати громадян цієї держави, сильних духом, відповідальних як за власне життя, так і за життя ближнього. Сьогодні повинен діяти постулат: хочеш змінити світ – змінюй самого себе. І якщо кожен з нас поставить собі за мету збудувати храм у своїй душі – весь світ стане кращим.

С. ЗУБЧЕНКО ■

ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В Україні на сучасному етапі її розвитку в умовах глибинних за своєю сутністю та масштабних за своїм змістом демократичних перетворень гостро постає проблема необхідності системного визначення місця та ролі інститутів громадянського суспільства в механізмі забезпечення гуманітарної безпеки Української держави, їх співвідношення з державними органами. Крім того, необхідно в загальному вигляді окреслити фактори, які у своїй сукупності становлять групу гуманітарних ризиків і загроз для сфери національної безпеки. Це є важливим і необхідним не тільки з позицій науки, теорії, а й з практичної точки зору, з огляду на потребу в оптимізації державної безпекової політики. Про актуальність даного дослідження свідчить також певна еkleктичність і наукова непослідовність позицій різних дослідників щодо вказаного питання, що підтверджується аналізом сучасної правової та політологічної літератури.

Вважається, що перші визначення поняття “громадянське суспільство” були дані в часи Середньовіччя (зокрема, у Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. Спінози громадянське суспільство розглядається як сфера, що протистоїть природному стану; у Г. В. Ф. Гегеля цей термін звучить як “die burgerliche gesellschaft” – з нім. „суспільство власників”, “цивільне суспільство”, яке подається як певна протипава до держави), хоча витoki його можна знайти ще в працях античних філософів (зокрема, Платона, Арістотеля, Цицерона [The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought (Edited by D. Miller, J. Coleman, W. Connolly, A. Ryan). – Oxford: Blackwell Publishers, 2002. – С. 21-24, 77, 373-376]). В сучасній науковій літературі громадянське суспільство розглядається з декількох основних теоретико-методологічних позицій. В першому випадку його розуміють як власне людську спільноту з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами та зв'язками, яке взаємодіє з державою на засадах демократії та права [Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. / – К.: Українська енциклопедія, 1998. – т. 1. – С. 646-647]. В другому випадку воно визначається як механізм соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого (зокрема, родини), різноманітних об'єднань, суспільних рухів і

■ **Зубченко С. О.** – аспірант відділу гуманітарної політики Національного Інституту стратегічних досліджень.

публічної комунікації [Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник. – К.: Знання України, 2002. – С. 163-164]. І, нарешті, в третьому випадку громадянське суспільство розуміється як сукупність всіх добровільних об'єднань, організацій та установ, структурно відокремлених від держави [The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought. – С. 77]. З одного боку, наявність такої кількості визначень терміну „громадянське суспільство” свідчить про увагу до цього соціального феномена з боку наукової спільноти. Проте з іншого боку це свідчить про певну ефемерність поняття громадянського суспільства, відсутність єдиного розуміння, що створює певні труднощі в контексті його філософського осмислення. В своїй роботі ми будемо використовувати системний підхід, котрий дозволяє синтезувати наступне визначення: громадянське суспільство – це людська спільнота з розвиненими внутрішнім зв'язками (політичними, економічними, духовними та ін.), яка структурно складається з усіх об'єднань, установ та організацій, що є відокремленими від держави, та яка взаємодіє з державою на засадах права та соціального партнерства. Таким чином, до інститутів громадянського суспільства ми відносимо всі його структурні одиниці. Важливим структурним елементом громадянського суспільства є церкви та інші релігійні організації. Так, на кінець 2008 року в Україні нараховувалося близько 35 тис різноманітних релігійних громад.

1. Визначення терміну “гуманітарна безпека” з метою полегшення його сприйняття найбільш доцільно взяти за аналогією із терміном “національна безпека”, що використовується у чинному законодавстві України (а саме – Концепції національної безпеки України та Законі України “Про основи національної безпеки України” [Закон України “Про основи національної безпеки України” // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 39. – Ст. 7]), децю конкретизувавши його зміст та звузивши його обсяг до необхідних меж. Таким чином, під гуманітарною безпекою буде розумітися захищеність життєво важливих інтересів людини й громадянина, стратегічних інтересів суспільства та держави, за якої забезпечуються сталий, поступальний розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз гуманітарній сфері національної безпеки.

2. Як відомо, гуманітарна безпека держави є одним із ключових елементів її національної безпеки. Цілком зрозуміло, що основним суб'єктом забезпечення національної безпеки держави (а отже – і гуманітарної безпеки як її органічної складової) є держава, її органи та інституції (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, суди, органи прокуратури, місцеві державні адміністрації, Збройні Сили України, Служба безпеки України тощо). Проте, аналізуючи зміст норм вже згаданого вище Закону України “Про основи національної безпеки України”, можна дійти висновку, що перелік суб'єктів не вичерпується виключно державними установами. Сюди ж відносять і інституції сектору громадянського суспільства – органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, зрештою, самих громадян України [Закон України “Про основи національної безпеки України”. – Ст. 4]. Яким же чином наведені суб'єкти здатні впливати на стан гуманітарну безпеку Української Держави?

Стосовно діяльності державних установ та інституцій із забезпечення гуманітарної безпеки все достатньо зрозуміло – вони можуть впливати на суспільство шляхом здійснення заходів державної політики в межах чинного законодавства та наданих їм повноважень. Важливо, щоб державна політика здійснювалася за єдиним вектором, мала комплексний, системний характер і була науково обґрунтованою. Діяльність органів, на які покладається безпосередня реалізація державної політики (в переважній більшості випадків це органи державної виконавчої влади), має бути скоординованою. Все це дає підстави стверджувати про наявність прямого механізму впливу держави та її інституцій на сферу гуманітарної безпеки (шляхом реалізації державної політики).

Аналіз діяльності недержавних установ, організацій та власне громадян (структурних елементів громадянського суспільства) засвідчує відсутність будь-яких пря-

мих механізмів їх впливу на гуманітарну безпеку. Існують лише важелі опосередкованого характеру, які потребують залучення етатичних засобів. Один із цих важелів – діяльність таких структур, як політичні партії, які формально є інститутами громадянського суспільства (з огляду на свою структурну відокремленість від держави), але на практиці мають значний вплив на формування та реалізацію державної політики (з огляду на свій статус суб'єктів різноманітних політичних процесів, зокрема, виборів). Особливо це стосується парламентських партій, які мають свої фракції у законодавчому органі. Адже, відповідно до п. 3 та 5 ч. 1 ст. 85 Конституції України, до повноважень Верховної Ради України належить прийняття законів і визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики [Конституція України від 28 червня 1998 р. (зі змінами та доповненнями, внесеними Законом України „Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV). – Ст. 85]. Таким чином, фракції парламентських партій, які сформують коаліцію, що становитиме конституційну більшість у Верховній Раді, можуть практично безперешкодно втілювати в життя своє бачення шляхів подальшого державного будівництва через прийняття відповідних законів та постанов (в т. ч. й у сфері гуманітарної безпеки). Перешкодити їм у конституційний спосіб може лише Президент України шляхом накладення вето або Конституційний Суд України шляхом прийняття рішення про невідповідність даного нормативно-правового акту Конституції України [Конституція України від 28 червня 1998 р. – Ст. 94, 150].

Звичайно, партії не вправі мати власного апарату примусу, за допомогою якого буде контролюватися виконання прийнятих рішень всіма суб'єктами. „Монополією” на володіння апаратом примусу (рівно як і на застосування правових та організаційних заходів примусу з метою забезпечення виконання норм чинного законодавства) володіє держава. Таким чином, партії як суб'єкти громадянського суспільства можуть надавати своїм ініціативам загальнообов'язкового характеру виключно через державні механізми. Тому механізми впливу громадянського суспільства на державну волю та сферу гуманітарної безпеки є опосередкованими. І саме тому з юридичної точки зору вкрай некоректно стверджувати, що виникнення та діяльність демократичного режиму можливі за умови виконання державою волі громадянського суспільства [Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. А. І. Кудряченка. – К.: НІСД, 2007. – С. 36]. Адже в жодній правовій доктрині чи конституції світу така функція держави не передбачена, а реалізацію та захист загальнонаціональних інтересів, гарантування конституційних прав і свобод людини та громадянина в жодному разі не можна сприймати як реалізацію волі громадянського суспільства. Держава реалізовує не волю громадянського суспільства, а волю публічної (політичної) влади.

Щодо діяльності органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) як інститутів громадянського суспільства, то вона має свою специфіку в тому, що ОМС мають право в межах своєї компетенції видавати акти з місцевих питань, які є обов'язковими для виконання на відповідній території. Їм також можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади. При цьому фінансування цих повноважень має здійснюватися у повному обсязі одним із двох способів: або за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків [Конституція України від 28 червня 1998 р. – Ст. 143]. При цьому може виникнути ситуація, коли ОМС, не входячи до системи виконавчої влади, будуть підпорядковані органам державної виконавчої влади (щоправда, тільки з питань здійснення ними відповідних делегованих повноважень). Так само, як і політичні партії, органи місцевого самоврядування не вправі мати власного апарату примусу. Таким чином, ОМС можуть впливати на гуманітарну безпеку держави через механізми видання локальних нормативно-правових актів та виконання делегованих повноважень державної виконавчої влади.

Повертаючись до питання релігійних організацій як структурних елементів громадянського суспільства, необхідно зазначити, що дуже часто їх представники напо-

лягають на певному особливому статусі цих інститутів, на їх “вищості” (зважаючи на їх нібито “божественну” природу); стверджують, що саме їх релігійні організації повинні мати преференції порівняно з іншими релігійними організаціями. Проте таке розуміння з юридичної точки зору є тенденційним та суперечить конституційній доктрині. Адже в Основному Законі України закріплено принцип рівності всіх суб’єктів права перед законом. Тому одні інститути громадянського суспільства (в нашому випадку – релігійні організації) не можуть бути апріорі “вищими” порівняно з іншими, мати пріоритет чи особливі привілеї з боку держави – всі вони повинні бути рівноправними партнерами в розбудові демократичної України.

Для громадян України основною формою впливу на державну політику є реалізація права петиції (звернення до державних органів) та політичних прав (права створювати об’єднання громадян, права на державну службу, активного та пасивного виборчого права тощо). На відміну від політичних прав, право на звернення до органів державної влади в Україні (відповідно до ст. 1 Закону України „Про звернення громадян” від 2 жовтня 1996 р.) мають також і особи, які не є громадянами України (за умови, що вони законно знаходяться на її території). Відтак найбільш важливе значення мають виборчі механізми, котрі є екзистенційним ядром та провідним структурним елементом демократії як такої. Адже через них політична влада легітимується, отримує своєрідний „карт-бланш” від своїх громадян на свою подальшу діяльність (особливо це стосується Президента України, який де-факто отримує персональний загальнонаціональний вотум довіри). Крім того, завдяки ним держава отримує можливість здійснювати додатковий „зворотній зв’язок” із суспільством, отримувати сигнали щодо ефективності здійснюваних нею заходів політики та правового регулювання, щодо ставлення суспільства та його окремих верств до цих заходів і т. ін. Знову ж таки, не можна не відзначити, що ці форми не є прямим впливом на державу та не можуть інтерпретуватися як імперативні вказівки владі в цілому чи окремим державним органам. Таким чином, громадяни України можуть впливати на гуманітарну безпеку Української Держави через участь у політичних процесах (шляхом створення політичних партій, об’єднань громадян, реалізації права на державну службу, активного та пасивного виборчого права), а також шляхом свідомого та неухильного виконання своїх конституційних обов’язків.

Звичайно, держава має набагато більше можливостей впливати як на суспільні процеси в цілому, так і на окремих громадян, ніж будь-які інституції недержавного сектору. Це обумовлено цілою низкою факторів, серед яких необхідно особливо виділити поширення державної влади на всю територію держави; можливість держави видавати норми імперативного характеру для всіх суб’єктів, що знаходяться під її юрисдикцією; володіння нею апаратом примусу. Цілком обґрунтованою видається думка про те, що на сучасному етапі роль держави у розвитку громадянського суспільства зростає. Інститути громадянського суспільства потребують сильної державної влади, яка б створила правові, політичні, організаційні умови для їхнього існування, виступила гарантом їх функціонування [Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії. – С. 42]. Проте пряме застосування державних механізмів в сучасній демократичній правовій державі не може бути необмеженим. Як і правове регулювання, державний вплив повинен мати чіткі, визначені межі, які мають окреслюватися значущістю суспільних відносин для національної безпеки. В цьому контексті мінімального державного втручання має зазнавати сфера особистого життя громадян (приватно-конституційно-правовій доктрині держав англо-американської правової системи).

Як справедливо зазначають дослідники, державу можна розуміти й як джерело різноманітних небезпек, і як інституцію, що покликана захищати. Проте ці небезпеки не видаються такими вже неприйнятними в порівнянні з небезпеками, які існують при відсутності влади в державі, за умов суспільства в його природному стані [National and International Security / Ed. by M. Sheehan. – Ashgate, 2000. – С. 422].

Звертаючись до питання про сучасні фактори ризику гуманітарній безпеці України, необхідно, насамперед, згадати про політичну реформу 2004 року. Закон України „Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. вніс сут-

теві корективи в розподіл повноважень між основними органами державної влади (Президентом України, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України), створивши, таким чином, додатковий привід для компетенційних суперечок між ними. Брак консенсусу в українському політикумі вилився в дострокове припинення повноважень Верховної Ради. Особливої актуальності це набуло з огляду на фактично паралізований стан Конституційного Суду, який в цій ситуації мав би виступити в якості професійного, авторитетного та неупередженого арбітра. Ефективність державної політики за умов системного конфлікту між вищими органами влади значно знижується. При цьому створюються умови для виникнення додаткових загроз гуманітарній безпеці (зокрема, через падіння авторитету влади серед населення, довіри громадян до державних інституцій).

Серед інших ризиків для гуманітарної сфери Української держави необхідно виділити наступні:

1) слабкий державний контроль над міграційними процесами. З огляду на розширення кордонів ЄС, Шенгенської зони та традиційного статусу України як транзитної держави ця сфера набуває особливої важливості. Крім того, Верховна Рада України своїм Законом від 15 січня 2008 року вже ратифікувала Угоду між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб, а отже, всі нелегальні мігранти, котрі в'їдуть до Євросоюзу через український кордон, будуть повертатися на адміністративну територію нашої держави. В цьому контексті Україні вкрай важливо якнайшвидше підписати аналогічні договори із усіма державами-сусідами (зокрема, Росією, Білоруссю та Молдовою);

2) триваюча депопуляція населення. За даними Державного комітету статистики України, станом на 1 січня 2008 року чисельність населення України становила 46 млн 372 тис осіб, що на 5 млн 872 тис осіб менше, ніж в 1993 році [Дані офіційного веб-сайту Державного комітету статистики України станом на 14. 03. 2008 р. (<http://www.ukrstat.gov.ua>)]. Це означає, що кількість населення нашої держави щороку в середньому зменшується на майже 400 тис осіб. Україна має докласти зусиль для подолання цих негативних тенденцій. Тим більше, що сусідні держави вже мають програми стимулювання імміграції, що підтримуються на найвищому владному рівні;

3) недосконалість правового регулювання діяльності мас-медіа (особливо, електронних) та функціонування іноземних неприбуткових організацій. З одного боку, існуюча нормативно-правова база в цій сфері є занадто складною та заплутаною ("неякісною" з точки зору юридичної техніки), з іншого – вона не охоплює деяких важливих аспектів взаємовідносин в цій сфері, а відтак не може бути ефективною. Необхідно зауважити, що йдеться не тільки та не стільки про фінансову складову, скільки про вплив цих інститутів на суспільну свідомість, оскільки доволі часто їх представники зловживають конституційним правом на свободу слова;

4) брак політичної та правової культури. Причому, це стосується не тільки пересічних громадян, а й частини політичної еліти держави. Цей фактор не можна недооцінювати, оскільки, як справедливо зазначають дослідники, діяльність громадян на підтримку своєї влади, формування реальних зразків правової поведінки є вирішальним соціальним ресурсом демократичної держави [Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії. – С. 41];

5) відсутність консолідуючої державницької ідеології. Як відомо, саме ідеологія, спільні політичні цінності та національні інтереси є основою всякої держави, фундаментом для державного будівництва. Стихійні процеси в ідеологічній сфері – Дамоклів меч над головою будь-якої влади. Приклади з історії переконливо це доводять. Це тим більш актуально, якщо мова йде про таке гетерогенне суспільство, як українське. Задля забезпечення в Україні стабільності державного режиму та конституційного ладу державі ж необхідно мати в своєму розпорядженні ідеологію, основні положення якої поділяла б переважна більшість населення та політична еліта держави (незалежно від того, опозиція це або влада). В українському політикумі та суспільстві має бути такий консенсус принаймні щодо базисних суспільно-політичних цінностей. Такими загальними незаперечними цінностями повинні стати державний суверенітет, незалежність та територіальна цілі-

сність України, її міжнародний авторитет, високий соціальний статус наших громадян. Саме така ідеологія зараз потрібна Україні.

Таким чином, з усього викладеного логічно випливають наступні висновки. Україна наразі переживає новий складний етап суспільно-політичної трансформації, початок якого поклала конституційна реформа 2004 року. На цьому етапі вкрай важливо забезпечити належну взаємодію державних установ із інститутами громадянського суспільства, зміцнити довіру до державної влади та підвищити її авторитет в суспільстві.

В цьому контексті достатньо часто лунають думки про те, що найвищі показники довіри серед населення мають такі інституції, як церква та армія. Проте це лише на перший погляд, насправді ж все далеко не так однозначно. По-перше, незрозуміло, яка саме церква має на увазі. Адже далеко не всі релігійні організації є церквами по суті. По-друге, фахівці, проаналізувавши онтологічну, гносеологічну та психологічну природу цього явища, справедливо вказують, що йдеться не про довіру як таку. Більшість громадян довіряють церкві та армії тому, що у своєму повсякденному житті вони вкрай рідко стикаються із їх діяльністю та зовсім мало знають про неї (на відміну від інститутів державної влади – Президента України, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, діяльність яких є публічною, і з якою їм доводиться стикатися ледь не щодня). Крім того, у випадку із релігійними організаціями дуже часто громадяни мають на увазі свою особисту довіру до певного представника цієї організації (священника, пастора, проповідника тощо), а зовсім не до організації в цілому (про її діяльність громадяни, як правило, мають лише приблизне уявлення).

І вітчизняна, й зарубіжна політико-правова практика однозначно засвідчує: жодне суспільство, навіть якщо воно гідне називатися громадянським суспільством, не здатне самостійно, без допомоги держави, захистити себе від загроз і деструктивних впливів. Особливо це стосується загроз зовнішніх ("зарубіжних") [Security Studies Today (By T. Terriff, S. Croft, L. James, P. M. Morgan). – Malden: Polity Press, 1999. – С. 178]. Однією з причин цього є те, що інституції громадянського суспільства не мають і не можуть мати власного апарату примусу як однієї з реальних гарантій забезпечення режиму законності та правопорядку. Адже це – виключна прерогатива держави (власне – одна з її невід'ємних атрибутивних ознак як політико-територіальної організації суспільства). В іншому випадку створюється система, що в перспективі може призвести до руйнування основ державного суверенітету. Дане твердження не варто тлумачити як пропаганду політики етатизму чи виправдання випадків порушення державними органами суспільних або приватних інтересів. Мова йде про теоретичну коректність у визначенні понять та їх співвідношення. Інститути громадянського суспільства (в т.ч. церкви та інші релігійні організації) є важливим елементом в системі забезпечення гуманітарної безпеки держави, проте їх роль та можливості не варто переоцінювати.

Інститути громадянського суспільства в жодній державі не можуть ефективно функціонувати без сильної державної влади, яка б за допомогою належних тільки їй засобів може створити відповідні умови та гарантії для їхнього існування. Реалізація громадянських прав, забезпечення гуманітарної безпеки держави може відбуватися виключно за участі етатичних засобів, за умови широкого втручання держави в життя суспільства, раціонального регулювання соціальних, економічних, а також ідеологічних процесів в суспільстві. Роль же інститутів громадянського суспільства варто розглядати лише як допоміжну, таку, що сприяє здійсненню гуманітарної політики державою (як, власне, й усієї державної політики в цілому).

В суспільстві в жодному разі не повинно бути ідеологічного вакууму, так як це веде до ерозії суспільних цінностей нації, зрештою – до поступової інтелектуальної деградації народу. "Вакантне" місце однієї ідеології відразу ж займає інша система світорозуміння. Повинна бути здорова конкуренція державницьких політичних сил, які ставлять собі за мету побудову процвітаючої України та благополуччя її народу, проте мають відмінні погляди у методах досягнення цього. Тільки тоді можна буде вести мову про реальне гарантування стабільності конституційного ладу в державі та адекватну спрямованість векторів державного будівництва в Україні.